

بررسی نقش دولت در پیدایش و توسعه کالبدی - فضایی بندر بوشهر

جهانگیر حیدری^۱ - عضو هیات علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه خلیج فارس

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۸/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۰۳/۰۱

چکیده:

مقاله حاضر به بررسی پیدایش و روند تحولات کالبدی- فضایی شهر بوشهر در دوران مختلف تاریخی و کاربردپذیری نظریه دولت و شهرنشینی به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریات جدید در ادبیات شهر و شهرنشینی با آن تحولات می‌پردازد. براساس این نظریه، دولت با تجاری کردن پول و سرمایه در شهرها، از طریق نظام بانکی گسترده‌ای که در اختیار دارد، به توسعه شهر و شهرنشینی کمک کرده است. این نفوذ گسترده و بی‌بدیل دولت، بیش از همه از شیوه دستیابی به منابع درآمدی آن (یعنی صدور نفت خام) سرچشمه می‌گیرد که مازاد ملی حاصل از آن سهم مهمی در انباشت سرمایه و بازتولید گسترش‌یابنده در فرایند اقتصادی کشور دارد. در این بین مسلماً شهرهایی در کشور وجود دارند که تاکنون از این زاویه مورد مطالعه قرار نگرفته‌اند؛ شهر بوشهر از آن جمله است. این شهر که پیدایش آن به عنوان یک شهر نوبنیاد به زمان نادرشاه افشار و به دستور وی برمی‌گردد، بنابه شرایط جغرافیایی خاص منطقه از پسرکانه روستایی و کشاورزی تأثیرگذار بر امر رشد و توسعه شهری برخوردار نبوده و مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در رشد و تحولات این شهر، موقعیت مرزی (ساحلی) و رونق بخش تجارت آن می‌باشد. در مجموع، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در پیدایش و توسعه کالبدی- فضایی شهر بوشهر، اقدامات و تصمیمات دولت‌های حاکم بوده است؛ در نتیجه نظریه دولت و شهرنشینی با وضعیت شهر بوشهر انطباق می‌یابد.

واژگان کلیدی: دولت، شهرنشینی، سرمایه‌داری بهره‌بری، شهر بوشهر.

۴۷

شماره هفتم

تابستان ۱۳۹۲

فصلنامه

علمی-پژوهشی

مطالعات

شهر

بررسی نقش دولت در پیدایش و توسعه کالبدی- فضایی بندر بوشهر

۱. بیان مسئله

در خصوص سازوکارهای توسعه شهری در ایران تاکنون دو نظریه بیشترین توجه را به خود جلب کرده‌اند. نخست، نظریه "سرمایه‌داری بهره‌بری" که در دهه ۱۹۶۰ توسط هانس بوبک (Hans Bobek) مطرح شد و دیگری نظریه "دولت و شهرنشینی" که نخستین بار در مقاله‌ای توسط محمدتقی رهنمایی در سال ۱۳۷۳ وارد ادبیات شهر و شهرنشینی کشور گردید.

در جوامع ماقبل صنعتی، چیرگی و تسلط مالکان شهری بر روی مناطق روستایی و روستائیان، سیستمی پی‌افکنده که در جغرافیای اجتماعی نوین (بنابه گفته بوبک) "سرمایه‌داری بهره‌بری" نام گرفت که شرایط و زمینه تاریخی این سیستم را می‌توان در سیستم تصرف زمین در سلسله‌های نظامی ایران و ترکیه ردیابی کرد (En-dress, 2002: 82). هانس بوبک در نظریه سرمایه‌داری بهره‌بری خود مدعی است، مناسباتی که بین روستاها و شهرها در جوامع سنتی و ماقبل صنعتی در شرق اسلامی و به ویژه خاورمیانه برقرار می‌باشد، مبتنی بر روابط سلطه‌آمیز شهر با روستا و یا استثمار و بهره‌کشی شهر از روستاست. شهر و حاکمیت با تکیه بر ائتلاف با هم، نسبت به انتقال مازاد اقتصادی از جامعه روستایی اقدام می‌نمایند. شهر از نواحی روستایی دریافت می‌کند، بدون اینکه چیزی به آن بدهد و شهر همانند زانو روستاهای نواحی پیرامون خود را می‌مکد. شهرها به واسطه اینکه محل استقرار بزرگ مالکان هستند، ارزش افزوده تولیدی روستاها را جذب می‌نمایند و در واقع آن را غصب می‌کنند (اکبری و معیدفر، ۱۳۸۴: ۸۴). خلاصه اینکه، بوبک معتقد بود که حیات و زندگی شهری در ایران به انباشت سرمایه‌ای وابسته است که از تجاری‌کردن مازاد تولیدات کشاورزی در شهرها به دست می‌آید (رهنمایی، ۱۳۸۸: ۱۴۳).

نظریه سرمایه‌داری بهره‌بری بعدها با چالش‌هایی روبرو گردید. در سال ۱۹۷۴ اویگن ویرث (Eugen wirth) ابراز نمود که ارتباط بین شهرها و روستاها مبتنی بر بهره‌کشی نبوده و شهرها را باید به دیده مرکز ساماندهی و بهبود اقتصادی نگریست. اما اکارت اهلرز (Ek-art Ehlers) با انجام بررسی‌های جدید تلاش کرده است تا قابلیت نظریه بوبک برای تشریح وضعیت اجتماعی-اقتصادی برخی شهرهای ایرانی قبل از پدیده نوین‌سازی کشور نشان دهد. وی باور دارد که این وضعیت نه تنها در شهرهای شرقی-اسلامی قابل شناسایی بوده بلکه تا اندازه‌ای می‌توان در برخی دیگر از کشورهای جهان سوم نیز مشاهده کرد و دلیل آن این است که در کشورهای غیرصنعتی دو مقوله "مناطق کشاورزی" و "بازار" دو نیاز حیاتی و اصلی شهرها محسوب می‌شوند. از سویی دیگر، اهلرز ادعا نموده که ایده ویرث در خصوص توصیف شهر به عنوان مرکز ساماندهی و نوآوری اقتصادی، بیشتر مربوط به شهرهای بزرگ بوده و ایده سرمایه‌داری بهره‌بری بوبک بیشتر با شهرهای متوسط و کوچک مصداق می‌یابد (Masoudi Nejad, 2005: 196-197).

در بین اندیشمندان ایرانی، رهنمایی از یک سو نظریه سرمایه‌داری بهره‌بری بوبک را به نقد می‌کشد و از سوی دیگر نظریه جدیدی با عنوان "دولت و شهرنشینی" مطرح می‌سازد. وی معتقد است که بوبک در تدوین و طراحی نظریه خود، نقش دولت و تحول

آن را در ایران نادیده گرفته و یا حداقل می‌توان گفت نظریه او تا پیش از اجرای قانون اصلاحات ارضی و گسستگی رابطه حقوقی مالکین با روستاها معتبر می‌باشد. چه بعد از دهه ۱۳۴۰ دولت از موقعیت کارگزاری به موقعیت کارفرمایی بزرگ در کشور رسید و از آنجایی که شهرها پایگاه اصلی حکومت و دولت جدید بودند، این دولت با بهره‌گیری از منابع درآمد‌های نفتی و تزریق اعتبارات عمرانی و جاری در شهرها، عملاً در توسعه شهر و شهرنشینی به دخالت گسترده‌ای پرداخت. براساس این نظریه، اینک دولت است که با تجاری‌کردن پول و سرمایه در شهرها، از طریق نظام بانکی گسترده‌ای که در اختیار دارد، به توسعه شهر و شهرنشینی کمک می‌کند (رهنمایی، ۱۳۸۸: ۱۴۳). از این‌رو، در ایران نهاد دولت با اتکا بر شالوده‌های تاریخی، اقتصادی و فرهنگی، همواره در قیاس با دیگر نهادها و نیروهای مؤثر بر فضا، نقش به مراتب مهم‌تری ایفا کرده و در چشم‌انداز کنونی، در آینده نیز نقش مؤثر خود را به‌طور کلی حفظ خواهد کرد. این نفوذ گسترده و بی‌بدیل دولت در قلمروهای گوناگون اقتصادی و اجتماعی در ایران، بیش از همه از شیوه دستیابی به منابع درآمدی آن (یعنی صدور نفت خام) سرچشمه می‌گیرد که مازاد ملی حاصل از آن، سهم مهمی در انباشت سرمایه و بازتولید گسترش‌یافته در فرایند اقتصادی کشور دارد. بنابراین تصاحب این مازاد عظیم نفتی، به دولت امکان نقش‌آفرینی سیاسی و اقتصادی گسترده‌ای اعطا می‌کند که قدرت حاصل از این نقش‌پذیری، مستقیماً بر شکل‌دهی فضا و الگوی کارکردی نظام شهری مؤثر می‌افتد (عظیمی، ۱۳۸۱: ۱۲۴-۱۲۵).

ضمن پذیرش هر دو نظریه، به این نکته باید توجه نمود که سازوکارهای پیدایش و رشد شهر و شهرنشینی در ایران باید با لحاظ مؤلفه‌هایی همچون زمان و موقعیت و بستر جغرافیایی شهرها مورد بررسی قرار گیرند. در این بین مسلماً شهرهایی در کشور وجود دارند که تاکنون از این زوایا مورد مطالعه قرار نگرفته‌اند که از آن جمله می‌توان به شهر بوشهر اشاره نمود. شهر بوشهر از شهرهای مهم بندری کشور است که پیدایش آن به عنوان شهری نوین به زمان نادرشاه افشار و به دستور وی بر می‌گردد. این شهر، بنا به شرایط جغرافیایی خاص منطقه از پسرکرانه روستایی و کشاورزی تأثیرگذار بر امر رشد و توسعه شهری برخوردار نبوده و مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر رشد و تحولات کالبدی-فضایی این شهر، موقعیت مرزی (ساحلی) و رونق بخش تجارت آن می‌باشد. از این‌رو، این شهر بندری از پیدایش تاکنون در ابعاد مختلف کالبدی، اقتصادی و اجتماعی دارای اوج و حضیض‌هایی بوده و این پژوهش تلاش می‌کند دریابد که توسعه و روند شهرنشینی این بندر آیا با نظریه جدید دولت و شهرنشینی انطباق دارد یا خیر.

۲. هدف پژوهش

هدف کلی پژوهش حاضر، بررسی روند و تحولات کالبدی-فضایی شهر بوشهر در زمان‌های مختلف تاریخی، یعنی از زمان پیدایش تا زمان حاضر و سپس انطباق آن با نظریه دولت و شهرنشینی به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریات مطرح در ادبیات شهر و شهرنشینی کشور می‌باشد.

۳. روش تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات

تحقیق حاضر از نوع تحلیلی-توصیفی است که از شهر بوشهر صورت پذیرفته است. داده‌ها و اطلاعات تحقیق از منابع کتابخانه‌ای، شامل کتب، تصاویر و نقشه‌های موجود جمع‌آوری شده است. در این پژوهش، اطلاعات جمعیتی از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های مختلف دریافت شده و با استفاده از نقشه‌ها و تصاویر خام موجود از شهر، تصاویر و نقشه‌های لازم با توجه به اهداف مورد نظر تهیه شده است. آمارهای مربوط به واگذاری زمین و مسکن و مالکیت اراضی دولتی از سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر دریافت شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

۱.۴. دوره زندگی؛ پیدایش شهر بوشهر به عنوان شهری نوین در مجموع دوره افشاریه کوتاه‌تر از آن بود که در شهرسازی فعالیت زیادی (آن‌گونه که در صفویه اتفاق افتاد) به چشم آید و نادرشاه به اندازه‌ای که به سیاست‌های نظامی خود اهمیت می‌داد، مسائل دیگر برایش مهم نبود. وی همواره در حال بازپس‌گیری مناطق از دست‌رفته و کشورگشایی بود و فرصتی پیش نمی‌آمد که به ساخت‌وساز در مناطق مختلف بپردازد. با وجود این، سیاست‌های او بر نظام کالبدی این دوره اثر گذاشت و پیدایش بسیاری از شهرهای این دوره با انگیزه نظامی صورت گرفت (پاکزاد، ۱۳۹۰: ۴۴۳) که از جمله این‌گونه شهرها، می‌توان به بندر بوشهر اشاره نمود.

در خصوص پیدایش شهر بوشهر، "ویلیام فلور" یادآور شده که نادرشاه (۴۷-۱۷۳۶) در سال ۱۷۳۴ م (۱۱۴۷ هـ ق) بوشهر را به علت در دسترس بودن شناور در آن به عنوان پایگاهی برای عملیات دریایی و استیلا بر خلیج فارس انتخاب کرد (فلور، ۱۳۸۷: ۱۵). همچنین، "جرج کرزن" ادعا نموده که بوشهر شهری بی‌تاریخ است و در اصل دهکده کوچک ماهیگیری بوده و نادرشاه آنجا را در نیمه اول قرن هیجدهم میلادی به عنوان مهم‌ترین بندر جنوب ایران و مرکز کشتیرانی و کشتی‌سازی برای تهیه نیروی دریایی که مورد علاقه وی بود، در نظر گرفت (کرزن، ۱۳۶۷: ۲۸۲)؛ زیرا جنوب ایران در اواخر سلطنت فرمانروایان صفوی مورد تاخت‌وتاز بیگانگان اروپایی و اعراب آن سوی خلیج فارس و شبه جزیره بوشهر و نواحی عمان و بندرعباس بارها مورد تهاجم اعراب بحرینی قرار می‌گیرند. نادرشاه برای نجات سواحل جنوب از دست آنها و حفظ امنیت و اعمال قدرت دولت ایران در آن نواحی، تأسیس نیروی دریایی مقتدری را آرزو کرد (حمیدی، ۱۳۶۹: ۶۴). بنابراین دستور داد که در محل فعلی شهر بوشهر چند کشتی بسازند و علاوه بر این کشتی‌های زیادی هم از بیگانگان خریداری کرده و در مجموع توانست ناوگانی متشکل از ۲۲ تا ۲۵ کشتی در بوشهر بنیان گذارد (نیبور، ۱۳۵۴: ۳۶). همچنین نادرشاه نقشه‌ای برای آوردن تخته و الوار، توسط نیروی انسانی فراوان و به وسیله چهارپایان، از بحر خزر (جنگل‌های مازندران) به سوی بوشهر و ساختن کشتی‌های متعدد کشیده بود (ویلسون، ۱۳۴۸: ۲۰۷-۲۰۶) که با قتل ناجوانمردانه و ناگهانی او (۱۷۴۷ م-۱۱۶۰ هـ ق) تمام نقشه‌های بلندپروازانه وی

در راه عمران ایران و تأسیس نیروی دریایی قدرتمند، نقش برآب شد (حمیدی، ۱۳۶۹: ۶۴). اما با وجود مسائل و مشکلات حاکم بر کشور در قرن دوازدهم هجری قمری، پیدایش شهر بوشهر به همین قرن و به دوران حاکمیت نادرشاه افشار باز می‌گردد و به همین منظور، این شهر در ابتدا نام "بندر نادریه" به خود می‌گیرد. با استناد به منابع نوشتاری و تصویری موجود از سیر تحول شهر و شهرنشینی در کشور و شهر بوشهر، می‌توان شهر بوشهر را نمونه‌ای از ابداع مجدد مفهوم شار (مکتب اصفهان) دانست؛ هرچند که تاریخ پیدایش آن به دوران بعد از حکومت صفویه (یعنی افشاریه) باز می‌گردد. در این زمینه حبیبی اشاره می‌نماید: "مکتب اصفهان را می‌توان به عنوان تنها مکتب در سیر تحول شهرگرایی، شهرنشینی و شهرسازی تا قبل از شروع دوران معاصر باز شناخت. این مکتب حتی بعد از سقوط دولت صفوی و ایلغارهایی که سراسر قرن دوازدهم هجری قمری در ایران وجود داشتند، جرم و خمیرمایه خود را حفظ کرده و بنابه مورد و در هر زمان آسایشی، از نو چهره می‌نماید. شیراز، بوشهر، اصفهان و... در دولت افشاریه و دولت زند مثالهای بارز این امر هستند" (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۰۲).

محدوده کالبدی شهر بوشهر در زمان نادرشاه افشار از حصار یا دیواری که نزدیک گمرگ فعلی تا ساحل غربی نزدیک آب‌انبار قوام و مسجد فیل کشیده بوده‌اند، شامل می‌شده است (تصویر ۱). این دیوار در محل خیابان نادر (حافظ فعلی) دارای دو دروازه بوده که تردد و رفت‌وآمد مردم از این محل انجام می‌گرفته و کاروان‌های تجاری در پشت این دیوار متوقف می‌شدند (حمیدی، ۱۳۶۹: ۶۳). در جای دیگر آمده است؛ پس از بنای بوشهر به دستور نادرشاه، دیواری به دور شهر کشیده می‌شود. جهات شمالی و شرقی و غربی شهر به علت محصور بودن با دریا نیازی به دیوار نداشته و این کار در ناحیه جنوبی شهر (یعنی از غرب به شرق) انجام می‌گیرد. بعد از احداث دیوار، دروازه بزرگی (دروازه ورود به شهر) در وسط آن کار می‌گذارند. همچنین شانزده برج دریایی در فواصل معین دیوار (تا فاصله یکصد قدم) بنا می‌نهند که دو برج شرقی و غربی آن از همه بزرگ‌تر بوده و برج واقع در جانب شرقی بعدها به نام "برج باروتی" و برج غربی به نام "برج بحری" نام می‌گیرد (احمدی ری شهری، ۱۳۸۰: ۵۹). "اوژن فلاندن" در سفری که در نیمه اول قرن هیجدهم به بوشهر داشته، به حصار و دروازه‌های مزبور اشارت دارد: "وقتی به دیوارهای بوشهر رسیدیم تمام دروازه‌ها را بسته دیدیم" (فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۶۵). در این خصوص کرزن نیز نوشته

تصویر ۱: دیوار و برج‌های دوره نادری بندر بوشهر

ماخذ: بنیاد ایران شناسی شعبه بوشهر

است: "شهر بوشهر را سابقاً با دیوارهای بلند که دوازده برجوارو و دو دروازه داشت، سنگربندی کرده بودند و آخرین باری که این برجواروها را تعمیر کردند، سال ۱۸۳۸ میلادی بود که محمدشاه قاجار آنجا را تجدید بنا کرد تا در مقابل حمله احتمالی انگلیسی‌ها که در آن سال جزیره خارک را اشغال کرده بودند، به کار آید" (کرزن، ۱۳۶۷: ۲۸۶).

۲،۴ دوره کریمخان زند؛ توجه به تجارت خارجی در بوشهر

پس از قتل نادرشاه در سال ۱۷۴۷ میلادی، کریمخان زند به حکومت رسید و شیراز را مرکز حکمرانی خود قرارداد. وی در ابتدای حکومت خود توجه بسیاری به توسعه بازرگانی خارجی نشان داد و همین تمایل موجب شد تا کمپانی انگلیسی هند شرقی برای استفاده از شرایط جدیدی که در نتیجه تغییر حکومت در ایران به وجود آمده بود، تعجیل نماید. این شرکت به خاطر اوضاع متشنج بندرعباس، محل جدیدی برای تأسیس مقر اصلی بازرگانی خود جستجو کرد که پس از مطالعه دقیق سواحل تصمیم گرفت مقر جدید خود را به بوشهر انتقال دهد (دلدم، ۱۳۶۳: ۹۹-۱۰۰). علاوه بر آن، در سال ۱۷۶۳، انگلیسی‌ها یک قرارداد ده ماده‌ای با حاکم بوشهر آن زمان (شیخ سعدون) برای تأسیس تجارتخانه منعقد نمودند که طبق آن قرارداد تجارت بندر را منحصراً به دست گرفتند و کریمخان نیز قرارداد یاد شده را تصویب نمود (ویلسون، ۱۳۴۸: ۲۰۹). طبق این قرارداد، کمپانی انگلیسی می‌توانست هر مقدار زمین که برای تجارتخانه خود لازم دارد، در بوشهر یا در هر محل دلخواه، در اختیار گیرد (بینا، ۱۳۶۹: ۲۲۱) و همچنین از پرداخت عوارض گمرکی معاف و حق انحصاری تجارت پارچه‌های ابریشمی را به دست آورد (دلدم، ۱۳۶۳: ۱۰۱). بنابراین کریمخان چهار ماده نیز به نفع مردم ایران بدان افزود که در حقیقت قدرت انگلیسی‌ها را در خلیج فارس و دخالت در کار دولت ایران را محدود و مسدود می‌ساخت. سپس وی در سال ۱۷۶۹ م. مواد ده‌گانه قرارداد را لغو کرد و انگلیسی‌ها به عنوان اعتراض بوشهر را به سوی بصره ترک کردند، ولی به دلیل شیوع طاعون در بصره (۱۷۷۴م-۱۱۸۶ق) مجدداً در سال ۱۷۷۵م به شهر بوشهر بازگشتند و کمپانی هند شرقی را از نو تأسیس نمودند (حمیدی، ۱۳۶۹: ۶۵) و از این تاریخ به بعد شهر بوشهر مرکز عمده فعالیت انگلیسی‌ها در خلیج فارس گردید و بصره در درجه دوم اهمیت قرار گرفت (ویلسون، ۱۳۴۸: ۲۱۶).

۳،۴ دوره قاجاریه؛ رونق بوشهر به عنوان بندر مهم و درجه یک کشور

با تشکیل دولت متمرکز قاجار در سال ۱۱۶۵ ه. ش (۱۷۸۶م) ایران وارد دوره جدیدی از تاریخ جهان گردید و حضور مستقیم و همه جا حاضر قدرتهای بزرگ قرن نوزدهم، با همان آغاز قرن و با شروع حکومت دومین سلطان قاجار مشهود و تعیین کننده بود و قراردادهای تحمیل شده از سوی قدرتهای یاد شده به دولت قاجار، کشور را به حالتی نیمه مستعمره درمی‌آورد (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۱۵). بنابراین ایران دوره قاجار به مکان سوق الجیشی مهمی در مقیاس جهانی تبدیل می‌گردد و ارتباط زمینی مساعد و منزلگاه دریایی مناسبی برای رسیدن به شرق دور فراهم می‌نماید

(همان: ۱۱۶). در این زمینه، ناصرالدین شاه نیز مانند نادرشاه افشار در دوره سلطنت خود سعی داشت که برای ایران نیروی دریایی در خلیج فارس ایجاد نماید و در سال ۱۸۶۵ م. پیشنهاد کرد که به منظور مراقبت و حفظ انتظامات بنادر خلیج فارس، چهار فروند کشتی جنگی خریداری شود و اداره آنها به دست صاحب منصبان انگلیسی و ملاحان هندی و عرب واگذار گردد، ولی این نقشه هیچ‌وقت به مرحله اجرا نرسید. اما پانزده سال بعد، شاه متوجه شد، در صورتی که خطوط ساحلی تحت کنترل درآید، عواید گمرکی افزایش می‌یابد. بدین منظور وی تصمیم گرفت تا هر سال یک کشتی خریداری کرده و در ظرف چند سال نیروی دریایی متناسبی در خلیج فارس تدارک نماید و برای اجرای این تصمیم، قرارداد ساخت دو فروند کشتی با یک شرکت آلمانی منعقد نمود. یکی از کشتی‌ها موسوم به "پرسپولیس" با ۶۰۰ تن ظرفیت و ۴۵۰ اسب قوه و چهار لوله توپ "کروپ" در سال ۱۸۸۵ وارد شهر بوشهر شد که بعدها مأمور مراقبت از بنادر خلیج فارس گردید و کشتی دیگر موسوم به "شوش" بود که برای حمل و نقل مسافر و مال التجاره بر رود کارون به خرمشهر فرستاده شد (ویلسون، ۱۳۴۸: ۳۰۰-۲۹۹).

در دوره قاجار، بافت و کالبد شهر بوشهر و سازمان فضایی آن دگرگونی چندانی نمی‌یابد و حتی اقداماتی برای تکمیل و تحکیم عناصر موجود نیز صورت می‌پذیرد. دیوار شهر و دروازه‌های آن تا دوره سلطنت ناصرالدین شاه هنوز برپا بود و در این زمان چند برج معروف دیگر به برج‌های قبلی افزوده شد. همچنین در زمان سلطنت ناصرالدین شاه و دوره حاکمیت میرزا حسنعلی دریابگی بر بوشهر، اقدامات دیگری نیز برای رفاه حال عموم انجام می‌گیرد که مهم‌ترین آنها عبارتند از: تعمیر دیوار شهر در تاریخ ۱۲۷۱ ه. ق (۱۲۲۹ ه. ش)، بنای پانزده بدنه ساحل دریا در تاریخ ۱۲۷۲ ه. ق (۱۲۳۰ ه. ش)، تجدید گمرک خانه بوشهر در تاریخ ۱۲۹۶ ه. ق (۱۲۵۴ ه. ش)، بنای توپخانه جدید بوشهر در تاریخ ۱۳۰۱ ه. ق (۱۲۵۹ ه. ش)، سنگفرش تمامی خیابان‌های بوشهر در تاریخ ۱۳۰۲ ه. ق (۱۲۶۰ ه. ش)، تخریب خانه‌های کپری مستمندان و عرب‌های مهاجر در شهر و انتقال آنها به بیرون شهر به منظور زیبایی شهر و رعایت اصول بهداشت در تاریخ ۱۲۷۲ ه. ق (۱۳۳۰ ه. ش) (احمدی ری شهری، ۱۳۸۰: ۶۱-۶۲؛ به نقل از روزنامه وقایع اتفاقیه) و احداث یک باب آب انبار بزرگ برای ذخیره آب باران در اوایل دهه ۱۸۵۰ میلادی توسط یکی از تجار در کنار دریا (فلور، ۱۳۸۷: ۵۰).

علاوه بر آن در دوران حاکمیت قاجارها، آن دسته از شهرهای کشور رونق می‌یابند که از دیرباز نقش بازرگانی داشته و درهای خود را بر روی جریانات تجاری و مبادلاتی بین‌المللی گشوده بودند (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۲۳). در این دوره بازار لولای اصلی و ستون فقرات شهر بوده و علاوه بر نقش اقتصادی-تجاری خود، مکان تظاهرات تمامی اشکال و شکل‌بندی‌های اجتماعی-فرهنگی نیز می‌باشد (همان: ۱۲۵). از این رو، شهر بوشهر در زمان سلطنت ناصرالدین شاه به یک مرکز عظیم بازرگانی و تجاری تبدیل شد و در نتیجه بازاری در درون بافت این شهر شکل گرفت که به صورت خطی و غیرمستقیم از دیوار شهر شروع و به طرف بندر و مرکز اداری و سیاسی یا مذهبی شهر امتداد می‌یافته است. تا آنجا که در زمان

پادشاهی فتحعلیشاه این شهر به کمال اهمیت خود رسید و بازرگانان پُرسرمایه و بزرگی در آن مشغول فعالیت شدند (بینا، ۱۳۶۹: ۲۲۱). یکی از دلایل این پیشرفت این بود که در اوایل سلطنت فتحعلیشاه (۱۸۴۳-۱۷۹۷ م)، به دلیل برقراری امنیت در خشکی و توجه بیشتر دولت ایران به تجارت خلیج فارس، فعالیت‌های تجاری با شتابی شگفت‌آور رو به فزونی نهاد. در این بین بوشهر به عنوان بندر عمده خلیج فارس کماکان موقعیت خود را حفظ کرد و تقریباً ۵۰ درصد از کل واردات ایران را به خود اختصاص داد (فلور، ۱۳۸۷: ۳۴) و میزان حجم مبادلات تجاری داخلی و خارجی آن به بالاترین حد خود رسید. این بندر مورد توجه قدرت‌های بزرگ به خصوص انگلستان، فرانسه، آلمان و روسیه قرار گرفت. بنابراین هر گونه تغییر و تحولی در سیاست‌گذاری ایران توسط حکومت مرکزی بر روند تجاری این بندر اثر مستقیم می‌گذاشت (سعیدی نیا، ۱۳۸۹: ۶۰-۵۹).

در این دوره، قلب تجارت بوشهر یعنی بازار به دو قسمت اصلی (کهنه و نو) و قسمت‌های فرعی دیگر تقسیم شده بود. بازار کهنه یادگار میرزا حسنعلی دربابیگی (حاکم وقت بوشهر در دهه اول سلطنت ناصرالدین شاه) بود و به دستور وی در سال نهم پادشاهی ناصرالدین شاه، سقف آنجا تجدید و وسط بازار سنگ‌فرش شد و نیز دروازه‌هایی در آنجا به کار گذاشته و پاسانانی معین شدند تا اموال مردم را محافظت نمایند (احمدی ری شهری، ۱۳۸۰: ۱۱۱؛ به نقل از روزنامه وقایع اتفاقیه). بازار نو، به بازار "معین‌التجار" معروف شده بود؛ شکل و ساختار بازار کهنه (قدیم) زیباتر از بازار نو و دارای پوشش (سقف) تیر چوبی، با سه دروازه بزرگ ورودی (شمالی- شرقی- جنوبی) بود و سقف بازار "نو" (جنوبی) پوششی از ورق آهن سفید داشت. علاوه بر آن، این بازار خود به بازارهای کوچکتری که انتساب به هر صنف خاص داشت، تقسیم شده بود. بازار طلافروشان و دفاتر تجاری، آهنگرها، کله‌پزها، آجیل‌فروشان و ... هر کدام با توجه به نوع فعالیت، مکانی از بازار را به خود اختصاص داده بودند (همان: ۱۱۳-۱۱۱). با وجود این، به دنبال اقدامات ناشیانه شهرسازی و از هم دیدن مجموع بافت تاریخی با احداث خیابان (ششم بهمن سابق و انقلاب فعلی) در اوایل دهه ۴۰، نقش بازار یاد شده به عنوان قلب تجاری شهر کم‌رنگ و عمده نقش خود را به خیابان می‌دهد.

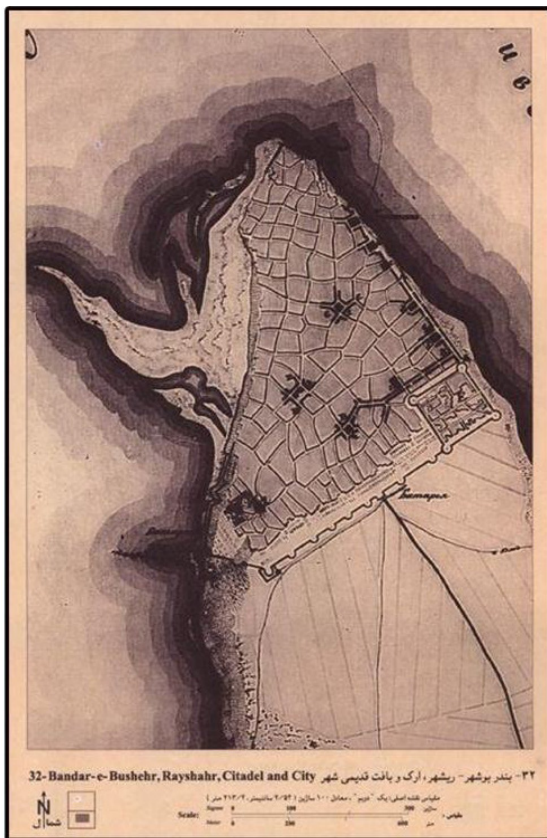
در دوره مورد نظر، محلات به عنوان مکانی نیمه مستقل در دل شهر به حیات خود ادامه می‌دهند و کماکان به عنوان جوامعی در خود باقی مانده‌اند (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۲۵). در خصوص تشکیل محلات شهر بوشهر باید گفت که در این عصر، به ویژه از زمانی که شهر دروازه تجارت ایران را به روی خود گشود و در نتیجه جنبه کاملاً تجاری یافت تا آن جاکه به عنوان مرکز عظیم و پر جنب و جوش تبادل کالا بین ایران و هند تقریباً با یک مرکز تجاری ایران (پایتخت) کوس برابری می‌زد، قبایل و افراد مختلفی از نقاط دور و نزدیک مانند اصفهان، شیراز، بهبهان، دهدشت، کازرون، دریس، فراشبند، دوان، دشتی، دشتستان و تنگستان به این شهر مهاجرت کردند (احمدی ری شهری، ۱۳۸۰: ۱۱۰-۱۰۹) و بر این مبنای شهر به چهار محله اصلی تقسیم شد که در این تقسیم‌بندی عامل قومیت

نقش ویژه‌ای ایفا نموده است. به عنوان مثال محلاتی همچون بهبهانی و دهدشتی خود بیانگر اسکان مهاجرین وارد شده به شهر از بهبهان و دهدشت می‌باشند و یا محله شنبیدی که منسوب به طایفه شنبیدی است.

در سال ۱۸۵۰ میلادی (۱۲۷۱ ه.ق) تصویری از بندر بوشهر توسط سروان پروسکوریاکوف ترسیم گردیده (تصویر ۲) که در آن تصویر شهر به چند محله تقسیم شده و چهار بازار عمده مرکز محله‌ها را تشکیل می‌دهند که تمامی آنها در جهت ساختار طراحی شهر در یک نظام واحد منطبق‌اند. مرکز شهر از میانه محله‌های شرقی به صورت بازاری به طول ۵۰۰ متر به موازات دیوارهای دفاعی و عمود بر لبه ساحل آغاز می‌شود (www.naria.ir: ۱۳۸۸، برگرفته از نقشه شهرهای ایران در دوران قاجار، ۶۵).

علاوه بر اقدامات اشاره شده، در خلال دوران قاجار، انگلستان امتیاز ساختمان بانک انگلیس و بهره‌برداری از خط تلگراف "خانقین- تهران- بوشهر" را از دولت ایران گرفت که در بوشهر این خط به کابل زیر آبی انگلیسی "بوشهر-جاسک- مسقط- کراچی" پیوست. بدین ترتیب، تلگراف هندوستان- اروپا احداث شد که سیم‌های آن نه تنها "لندن" را به "بمبئی" مرتبط می‌ساخت، بلکه مانند تار عنکبوت به دور ایران و شیخنشین‌ها و امارات عربی خلیج فارس تنیده و موجب وابستگی اقتصادی و سیاسی آنها می‌گردید (دلدم، ۱۳۶۳: ۱۸۳). غیر از انگلیس‌ها، برخی دیگر از کشورهای اروپایی نیز دارای کنسولگری و سایر تشکیلات سیاسی

تصویر ۲: شهر بوشهر در سال ۱۸۵۰ میلادی

ماخذ: www.naria.ir

و تجاری در این شهر بودند که از آن جمله می‌توان از کنسولگری آلمان در سال ۱۸۹۶م (حیبی، ۱۳۸۳: ۱۴۵)، کنسولگری فرانسه در سال ۱۸۸۹، کنسولگری روس در سال ۱۹۰۱، ورود مستشاران بلژیکی برای اداره گمرک در سال ۱۹۰۰، کنسولگری ایتالیا در سال ۱۹۱۴، نمایندگان بازرگانی و سیاسی کشورهای نروژ، پرتغال، هلند، ترکیه عثمانی و... نام برد (حمیدی، ۱۳۶۹: ۶۵).

در خصوص تعداد جمعیت شهر بوشهر در دوران قاجار، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در کتاب "مرآت البدان"، که تاریخ نگارش آن به سال ۱۲۹۴ ه. ق (۱۲۵۲ ه. ش مصادف با سال سی ام سلطنت ناصرالدین شاه) می‌رسد، نگاشته است که: "مسافری که از شصت سال پیش (۱۲۳۴ ه. ق یا ۱۱۹۲ ه. ش در عهد پادشاهی فتحعلی شاه) به بوشهر سفر کرده، جمعیت بوشهر را تخمیناً پنج هزار نفر نوشته ولی جمعیت حالیه آن (۱۲۹۴ ه. ق) ۱۲ الی ۱۵ هزار نفر است" (احمدی ریشهری، ۱۳۸۰: ۱۰۵). اما به طور کلی، جمعیت شهر بوشهر در دوران قاجار با وجود اینکه فعال‌ترین و پررونق‌ترین بندر تجاری ایران محسوب می‌شده، پایین بوده است که علل عمده آن وجود بیماری‌های مسری مثل طاعون و وبا از یک سو و ستم حکام محلی و نزاع‌های داخلی و نیز عوامل طبیعی از سوی دیگر بوده که هر بار وقوع این امراض و بلاها تعداد زیادی از جمعیت بوشهر و حتی سراسر کشور را از بین می‌برد. علاوه بر عوامل یاد شده، عدم رعایت بهداشت و امکانات بهداشتی نیز در کاهش جمعیت این بندر نقش عمده‌ای داشت (سعیدی نیا، ۱۳۸۹: ۳۲).

۴.۴. دوره مشروطه: تأسیس بلدیه در بوشهر و ساخت برخی زیربنای شهر

بندر بوشهر در تحولات دوران مشروطیت و استبداد صغیر نقش بارزی ایفا نمود، چرا که با صدور فرمان مشروطیت و ایجاد شور و شوق در میان ملیون ایران و به دنبال آن آغاز استبداد صغیر، آزادی خواهان بوشهر نیز وارد عرصه فعالیت‌های سیاسی شدند (سعیدی نیا، ۱۳۸۹: ۶۴) و مردم بوشهر هم با همان شور و اشتیاق در بحث و جدل‌های سیاسی شرکت نمودند و گروه‌های علاقمند انجمن ملی تشکیل دادند که تجاری مانند ملک‌التجار در آن نقشی عمده ایفا می‌نمودند. به محض اینکه "قانون تأسیس بلدیه" در مجلس به تصویب رسید، بوشهری‌ها نیز چنین تشکیلاتی در شهر خود تأسیس کردند. اما بلدیه برای اینکه بتواند فعالیت‌هایش را ادامه دهد و برای آن تأمین مالی کند، بودجه‌ای وجود نداشت و می‌بایست بودجه مورد نیاز از تهران درخواست می‌شد. این بودجه‌بندی آکنده از نارسایی‌های وابسته به نظام مستبدانه شاهنشاهی بوده که نهضت مشروطیت مدعی بود آن را از بین برده است. "هر عایدات خالصی که از منبع دیگری تأمین شده باشد باید به تهران فرستاده شود و اصلاً به مصرف ایالت نمی‌رسد و این امر موجب شده تا شهر به طور روزافزونی سیمایی مخروبه به تماشا بگذارد." به هر تقدیر، بلدیه به صورت تشکیلاتی خودکفا درآمد که سرمایه‌گذاری در کارهای ساختمانی عمومی را مدنظر قرار داد. در نتیجه دیوار ساحلی و جاده‌های جدید کشیده شد و در سال ۱۹۱۳ م. / ۱۳۳۱ ه. ق. نیز گام‌هایی برای روشنایی شهر و ساخت جاده اصلی (که به حومه‌های شهر کشیده شد) برداشته شد. از

همه مهم‌ترین‌ها دولت مرکزی این اصل را پذیرفته بود که عوارض بلدیه باید در جاهایی صرف شود که در آنجا وصول می‌گردد (فلور، ۱۳۸۷: ۵۹-۵۷).

۵.۴. دوره پهلوی اول: رکود فعالیت بوشهر و شروع مداخلات کالبدی

کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ه. ش نقطه پایان فرایندی است که با انقلاب مشروطیت ایران آغاز می‌شود و در پی آن در سال ۱۳۰۴ دولتی تشکیل می‌گردد که بر پایه یک سازمان متشکل دیوانسالار و نیروی نظامی تکیه دارد و استیلای خود را بر هر سه جامعه ایللی، روستایی و شهری می‌گستراند و بی‌توجه به فرآیند تاریخی کشورهای سرمایه‌داری و صنعتی، شکل‌ها و قالب‌های آنها به آرمان شهر دولت پهلوی تبدیل می‌گردد (حیبی، ۱۳۸۳: ۱۴۹). بدین ترتیب دولت پهلوی در مرحله اول موجودیت خود موفق می‌شود تا با اعلان تجدیدطلبی به دگرگونی‌های شکلی و صوری ناشی شده از تفکر توسعه برون‌زا، تحقق بخشد. فروپاشی سازمان تولیدی و هجوم سرمایه و کالاهای خارجی از سویی و ورود سرمایه نفتی به عنوان ممر اصلی درآمد دولت از سوی دیگر، به دولت اهمیتی می‌بخشد که تاکنون در تاریخ کشور سابقه نداشته است (همان: ۱۵۳). بدین‌سان دولت اراده و توان لازم برای استفاده از ضرورت مدرن‌سازی و ایجاد سازمان و تشکیلات لازم برای تحقق اهدافی که برای کشور داشت، دارا بود. بنابراین آغاز حاکمیت سلسله پهلوی همراه بود با گسترش و نوسازی و تمرکز ارتش و بوروکراسی و فعالیت‌هایی که مکمل این سیاست بودند. هدف و عرصه اجرای سیاست‌ها، در عمل شهرها و طبقات اجتماعی شهرنشین بودند. بنابراین از یک سو شاهد اقدامات عمرانی و فعالیت‌هایی به منظور مدرن‌سازی کشور در شهرها، مانند تخریب محلات قدیمی و کشیدن خیابان‌های جدید هستیم و از سوی دیگر، گسترش بوروکراسی دولتی به عنوان وسیله برای تسلط و حاکمیت هر چه بیشتر حکومت مرکزی بر فعالیت‌های روزمره مردم شد (کامروا، ۱۳۸۸: ۱۶).

در این دوره، علیرغم اینکه تشکیلات بلدیه کماکان فعال بود اما به عنوان ابزاری برای اجرای سیاست‌های دولت مرکزی عمل می‌کرد. این بار هدف دولت مرکزی این بود که در راستای منافع و مصلحت عموم تلاش نماید. بنابراین به دنبال دگرگونی‌هایی که در ایران به وجود آمد، تشکیلات بلدیه در شهری همچون بوشهر، استقلال‌شکننده و ظاهری‌اش را از دست داد و در مقابل، دولت در بخش بهداشت، تعلیم و تربیت، راه‌سازی، نیرو، اشتغال و سایر بخش‌های اجتماعی-اقتصادی، سرمایه‌گذاری عمده کرد. بنابراین اعمال سیاست‌های تازه موجب شد تا سایر بنادر خلیج فارس، که موقعیت و تجهیزاتشان از بوشهر بهتر و از نظر لجستیکی هم به گونه‌ای مطلوب‌تر با اقتصاد ایران وصل شده بودند، رو به عمران و آبادی نهند و در نتیجه شهر بوشهر نقش خود را به عنوان بندر مهم و عمده ایران از دست داد (فلور، ۱۳۸۷: ۶۲-۶۱).

روی هم رفته، دوران حکومت رضاشاه، دوران رکود فعالیت شهر بوشهر بوده و با ایجاد و توسعه بندر خرمشهر اهمیت و توسعه بندر بوشهر کاهش یافت و امکانات و تأسیساتی همچون گمرک،

نیروی دریایی و از همه مهم تر، ایجاد آخرین ایستگاه راه آهن باری و مسافری، اداره بندر و دفاتر تمام کشتیرانی هایی که با ایران سروکار داشتند، در خرمشهر دفترخانه باز کردند. بنابراین موقعیت خرمشهر از شهر بوشهر مهم تر گردید تا آنجایی که بهترین و بزرگترین خانه در بوشهر از قیمت افتاد و اکثر خانه های آن بندر به دلیل مهاجرت مردم به دیگر شهرها و بنادر به صورت ویرانه و خالی از سکنه درآمدند (میران، بی تا: ۳۶۶). علاوه بر آن، در زمان پهلوی اول نخستین مداخلات عمیق کالبدی در شهر بوشهر صورت می گیرد که اولین قربانی آن، حصار و دروازه های شهر بود که به کلی ویران و نابود شدند.

۶.۴. دوره پهلوی دوم: افزایش سرمایه گذاری های دولتی و رونق مجدد بوشهر و تبدیل دولت به مالک اراضی شهری

در زمان سلطنت پهلوی دوم، عواید نفت رو به فزونی نهاد. دولت توجه و تأکید خاصی بر سرمایه گذاری در بخش عمران شهری، به ویژه فعالیت های ساختمانی و بخش های خدماتی مانند بانکداری، بیمه و صنایع سنگین داشت و به طور خاص در سال ۱۳۵۲ چهار برابر شدن قیمت نفت موجب تشدید وابستگی مالی، اداری و فکری برنامه ریزی شهری به حکومت و تمرکز بیشتر امور در حکومت و تهران شد (کامروا، ۱۳۸۸: ۲۰). نقش دولت روزی بخش، قانون گذار و مجری بیش از پیش تحکیم شده و بخش خدمات به نحوی بی سابقه به ضرر دو بخش کشاورزی و صنعت گسترده شد (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۵۶).

در ارتباط با شهر بوشهر، به علت موقعیت خاص مملکتی و شرایط اقتصادی و اجتماعی موجود، در نیمه دوم دهه ۵۰ توجه ویژه ای از سوی دولت مرکزی به آن مبذول می شود و در دایره ای از رونق اقتصادی و سرمایه گذاری قرار می گیرد. از مهم ترین اقدامات صورت گرفته در این دوره می توان از استقرار تعداد زیادی واحدهای صنعتی کوچک و بزرگ، رشد و توسعه خدمات بندری، وارداتی و تجاری، ایجاد تأسیسات خدمات اجتماعی (داض، ۱۳۵۴: ۱۲)، تأسیس اسکله بارگیری و باراندازی، ایجاد ساختمان های دولتی، ساختمان فرودگاه، منازل کارمندان ادارات دولتی، مدارس و پایگاه نیروی دریایی نام برد (حمیدی، ۱۳۶۹: ۶۶-۶۵). در نتیجه، انجام سرمایه گذاری های یاد شده موجب افزایش فرصت های شغلی جدیدی در سطح شهر بوشهر می شود که بالطبع پیامد

اصلی آن افزایش قدرت مهاجرپذیری شهر بوده است. شاهد این ادعا اینکه، براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۴۵، از کل جمعیت ۲۳ هزار و ۵۴۷ نفری بوشهر در سال مذکور، حدود ۱۹/۷ درصد متولد سایر مناطق استان و کشور بوده اند. اما در سرشماری سال ۱۳۵۵ متولدین مناطق برون شهری به میزان قابل توجهی افزایش یافته و از کل جمعیت ۵۸ هزار و ۹۵۶ نفری شهر در حدود ۳۸/۸ درصد متولد سایر مناطق کشور و استان بوده اند. همچنین تغییرات درصد جمعیت شاغل در گروه های عمده فعالیت نیز نشان از حاکمیت یافتن بخش خدمات از سال ۱۳۵۵ به بعد می باشد و درصد شاغلین این بخش از ۶۹/۷ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۷۳/۲ درصد در سال ۱۳۵۵ می رسد (جدول ۱).

علاوه بر آن، مقایسه درصد جمعیت شاغل بر حسب وضع شغلی در دوره های مورد بررسی نیز نشان از برتری و پیشی گرفتن بخش عمومی و دولتی (مزد و حقوق بگیران بخش عمومی) بر بخش خصوصی در سال ۱۳۵۵ نسبت به سال ۱۳۴۵ می باشد. دقیق تر این که، درصد شاغلان بخش خصوصی از ۷۰/۶ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۳۸/۸ درصد در سال ۱۳۵۵ کاهش می یابد و در مقابل درصد شاغلان بخش عمومی از ۲۸/۶ درصد در سال ۱۳۴۵ به بیش از دو برابر یعنی ۵۹/۷ درصد افزایش پیدا می کند (جدول ۲). در مجموع علت اصلی این افزایش ناگهانی را می توان اجرای سیاست های عدم تمرکز، تبدیل شهر بوشهر به مرکزیت اداری-سیاسی استان و اجرای طرح های نظامی و ملی توسط دولت دانست.

تمامی آمار و ارقام ارائه شده بیانگر افزایش فرصت های شغلی شهر بوشهر (به ویژه در بخش خدمات) در این برهه از زمان بوده که تعداد قابل توجهی افراد در سنین فعالیت و خانواده های در جستجوی کار را از سایر مناطق کشور و استان، به سوی خود کشیده است. مهمترین بازتاب کالبدی-فضایی این مهاجرپذیری گسترده، اشغال اراضی شهری و افزایش ساخت و سازهای عمدتاً مسکونی بوده است. در این دوره بافت تاریخی شهر به حال خود رها و در برخی موارد به منظور توسعه فعالیت های جدید، ضربات ویرانگری بر آن وارد می شود.

نکته مهم دیگر در این دوره، تملک میزان قابل توجهی از زمین های محدوده شهری به وسیله دولت بوده است. در نتیجه، دولت

جدول ۱: ساختار اشتغال شهر بوشهر بر حسب بخش های عمده فعالیت در سال های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵

بخش های عمده فعالیت	۱۳۴۵		۱۳۵۵	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد
کشاورزی	۱۵۸	۲/۸	۲۷۶	۱/۴
صنایع	۱۲۷۹	۲۲/۹	۴۹۸۶	۲۴/۹
خدمات	۳۹۰۰	۶۹/۷	۱۴۶۶۱	۷۳/۲
سایر فعالیت ها	۲۵۷	۴/۶	۱۱۴	۰/۶
جمع شاغلین	۵۵۹۴	۱۰۰	۲۰۰۳۷	۱۰۰

ماخذ: مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری های عمومی نفوس و مسکن شهر بوشهر، سالهای ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵.

جدول ۲: ترکیب شاغلان شهر بوشهر بر حسب وضع شغلی از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵

سال		وضع شغلی	
تعداد	درصد	تعداد	درصد
۱۳۴۵	۱۳۵۵	تعداد	درصد
۱۶۲	۲/۹	۶۰	۰/۳
کارفرمایان			
۱۴۳۲	۲۵/۶	۲۰۲۴	۱۰/۱
کارکنان مستقل			
۲۳۵۵	۴۲/۱	۵۸۹۱	۲۹/۴
مزد و حقوق بگیران و کارکنان بدون مزد			
۳۹۴۹	۷۰/۶	۷۹۷۵	۳۸/۸
جمع بخش خصوصی			
۱۶۰۰	۲۸/۶	۱۱۹۶۲	۵۹/۷
مزد و حقوق بگیران بخش عمومی			
۴۵	۰/۸	۱۰۰	۰/۵
اظهار نشده			
۵۵۹۴	۱۰۰	۲۰۰۳۷	۱۰۰
جمع کل			

ماخذ: مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری های عمومی نفوس و مسکن شهر بوشهر، سالهای ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵

می شود. از مهم ترین پیامدهای این اقدام مداخله گرایانه می توان از هم گسیختگی کلیت بافت و شالوده ارتباطات و سلسله مراتب آنها، آسیب زدن به سازمان محله ای و همچنین رنگ باختن و از رونق افتادن بازار سنتی شهر در مقابل حضور قوی خیابان و انتقال برخی از فعالیت های آن به خیابان ها نام برد. در سال ۱۳۴۵ مرحله دیگری از مداخلات مخرب کالبدی دولت در این شهر اتفاق می افتد و بخش تجاری بندرگاه در قسمت شرقی بافت تاریخی، که نزدیک به سه قرن تجارت بندر بوشهر را سامان می داده و شامل مجموعه ای از سراها، تیمچه ها، تجارتخانه و مجموعه تجاری- مسکونی بوده، به طول ۸۰۰ متر و عرض ۶۰ متر کاملاً ویران می شود.

۷.۴. پس از انقلاب اسلامی: افزایش نقش دولت در تملک اراضی، گسترش سریع شهر و شهرنشینی و ایجاد شهر جدید

بعد از انقلاب اسلامی، به دنبال سیل جمعیت مهاجر به شهرها و در دوران خلاء مدیریت شهری در کل کشور و در فضایی آرمانی برای تحقق فوری اصل چهل و سوم قانون اساسی (مبنی بر تأمین نیازهای اساسی، مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت و درمان، آموزش و پرورش) ارگان های دولتی مختلف شروع به تفکیک زمین و واگذاری آنها به متقاضیان کردند. در تاریخ ۵/۴/۵۸ شورای انقلاب به منظور حل مسئله مالکیت اراضی شهری، قانون لغو مالکیت اراضی شهری را تصویب کرد و به منظور آزاد کردن اراضی موات شهری، به مالکان برای عمران زمین خود مهلتی تعیین نمود. پس از ۲۰ روز از تصویب این قانون، اصلاحیه دیگری در تاریخ ۲۶/۴/۵۸ به تصویب رسید که به موجب آن کلیه اراضی موات در اختیار دولت قرار می گرفت. طبق آمار وزارت مسکن و شهرسازی، ظرف مدت یک سال از اجرای این قانون حدود ۱۰۰ میلیون متر مربع از اراضی شهری به خانواده های بی سرپناه واگذار شد (کامروا، ۱۳۸۸: ۸۵). همچنین در سال ۱۳۶۱، قانون اراضی شهری و آیین نامه اجرایی آن به تصویب رسید که اولین تلاش سازمان یافته و میان مدت در مورد واگذاری زمین در شهرها و شکل گیری کالبد شهری بعد از انقلاب بود (همان: ۹۹).

در شهر بوشهر، بعد از گذشت یک سال از تصویب قانون لغو مالکیت

علاوه بر مسئولیت انجام اقدامات و فعالیت های عمرانی و دفاعی، به عنوان یکی از مالکان عمده و سپس واگذارکننده اصلی زمین به برخی از دستگاه ها برای احداث مسکن یا سایر کاربری های خدماتی و اداری نقش ایفا می کند. در این دوره ساختار اصلی شبکه های ارتباطی شهر (که استخوانبندی اصلی شهر را تعیین نموده اند) شکل واقعی به خود می گیرند. همچنین با توجه به شروع فعالیت های شهرسازی علمی براساس الگوهای غربی در کشور، در سال ۱۳۵۴ مطالعات طرح جامع شهر بوشهر (مرحله اول به طور کامل و مرحله دوم به طور ناقص) توسط مهندسی مشاور (داض) تهیه گردید؛ که بنا به دلایلی ناتمام ماند و به تصویب نرسید.

در این دوره، هر آنچه به عنوان هویت جامعه جدید مطرح می گردد و از سوی دولت پهلوی تبلیغ می شود، ریشه های خود را نه در درون هویت ایرانی بلکه فراسوی مرزها و در هویتی کاملاً بیگانه دوانیده است. قالب ها و اشکال فضایی به کار گرفته شده برای اعلان این هویت جدید نیز کاملاً بیگانه هستند. شهر به عنوان تبلور فضایی کالبدی این دگرگونی ارزش ها، ارزش های کهن و پایدار سازمان فضایی خویش را به دور می افکند. با استحاله "کهن" به "کهنه" و "سنت" به "عقب ماندگی"، بافت شهر و سازمان فضایی آن کهنه و عقب مانده تلقی می گردند و نتیجه آن دخالت های سنگین عینی و مادی در کالبد آنست (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۵۶) و برای اولین بار در تاریخ شهرگرایی و شهرنشینی کشور، دولت بر آن می شود که چهره و سازمان شهر را نه بر مبنای تفکر و تحول درونی بلکه بر اندیشه و تغییری برون دگرگون سازد (همان: ۱۶۱) که می توان خیابان کشی های جدید در بافت های کهن و تاریخی را اولین اقدام برای تغییر سازمان فضایی شهرها قلمداد نمود.

در سال ۱۳۴۱، با مثله کردن بافت تاریخی بوشهر برای ظهور یک خیابان جدید (ششم بهمن سابق و انقلاب فعلی) در راستای شمالی- جنوبی، اولین دخالت مخرب و شدید کالبدی دولت در این شهر جنبه عملی به خود می گیرد و در نتیجه بافت تاریخی از هم دریده و به دو بخش شرقی و غربی تقسیم و از هم جدا

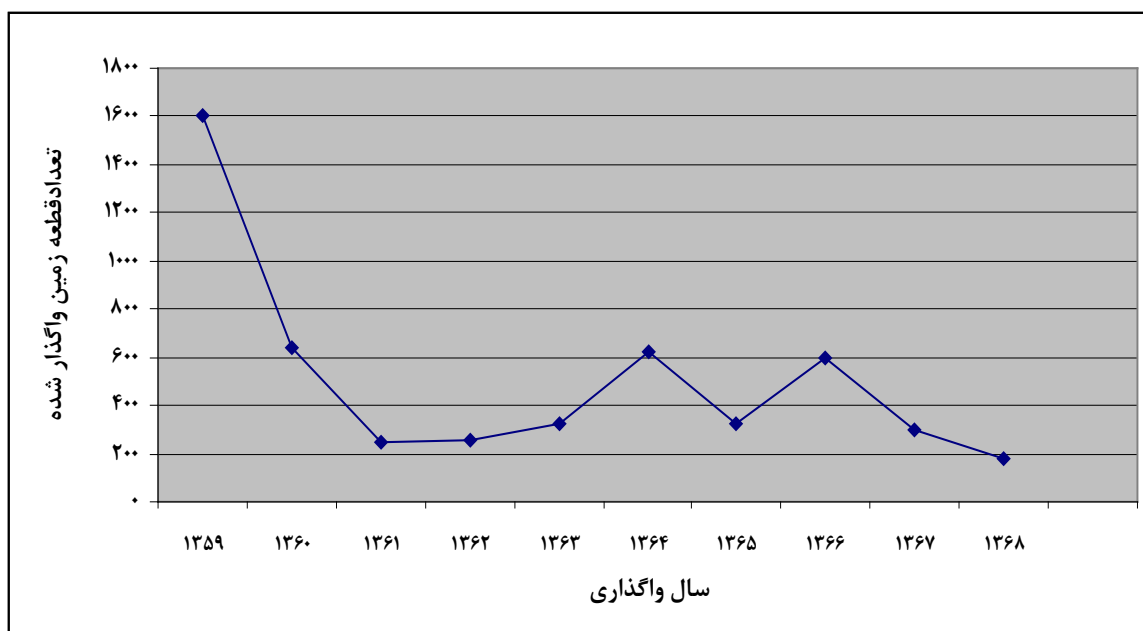
اراضی شهری ۵۸/۴/۵ مصوب شورای انقلاب (یعنی سال ۱۳۵۹)، با واگذاری ۱۶۰۷ قطعه زمین شاهد بالاترین تعداد قطعات زمین واگذار شده از سال ۱۳۵۹ تا سال ۱۳۶۸ در این شهر می‌باشیم. به عبارت دیگر، در حدود ۳۲ درصد از کل قطعات زمین واگذار شده از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۸ مربوط به سال اول اجرای قانون یاد شده توسط دولت بوده که با اولویت چند فرزندی و با اخذ قیمت بسیار پایین (قیمت منطقه‌ای) به افراد واگذار شده است. روند واگذاری‌ها (هرچند با روند رو به کاهش و با نوساناتی) در سال‌های بعد نیز ادامه می‌یابد و بخش اعظم اراضی خالی و ساخت نشده شهر، تفکیک و عمدتاً برای ساخت واحدهای مسکونی یک

طبقه به اشخاص واگذار یا به زیرساخت می‌روند و در نتیجه شهر با گسترش کالبدی افقی قابل ملاحظه‌ای مواجه می‌شود. در این زمینه، جدول (۳) و نمودارهای (۱) و (۲) تعداد قطعات و مساحت اراضی دولتی واگذار شده از سال ۱۳۵۹ تا سال ۱۳۶۸، دهه اوج واگذاری اراضی دولتی به اشخاص را نشان می‌دهد. بر اساس جدول یاد شده، در سال ۱۳۵۹ (نقطه اوج واگذاری‌ها) تعداد قطعات واگذار شده ۱۶۰۷ قطعه با مساحت ۷۳۱۶۷۵ هزار و ۶۷۵ متر مربع بوده که با فرازفرودهایی در طی این دهه در سال ۱۳۶۸ (نقطه حضيض واگذاری‌ها) به ۱۷۵ قطعه با مساحت ۴۵۸ هزار و ۵۸۰ متر مربع می‌رسد.

جدول ۳: وضعیت واگذاری زمین دولتی با کاربری مسکونی در شهر بوشهر در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۹

سال واگذاری	تعداد قطعات	مساحت (متر مربع)
۱۳۵۹	۱۶۰۷	۷۳۱۶۷۵
۱۳۶۰	۶۳۸	۳۲۶۹۱۲
۱۳۶۱	۲۴۶	۷۸۱۴۲
۱۳۶۲	۲۵۹	۷۳۳۶۵
۱۳۶۳	۳۲۱	۸۰۰۹۲
۱۳۶۴	۶۲۰	۱۳۷۷۶۸
۱۳۶۵	۳۲۰	۵۸۷۲۷۵
۱۳۶۶	۵۹۴	۱۱۹۸۹۲
۱۳۶۷	۳۰۰	۳۵۹۷۱۳
۱۳۶۸	۱۷۵	۴۵۸۵۸
جمع	۵۰۸۰	۲۵۴۰۶۹۲

ماخذ: سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر

نمودار ۱: تعداد قطعات واگذار شده طی سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۸

۵۵

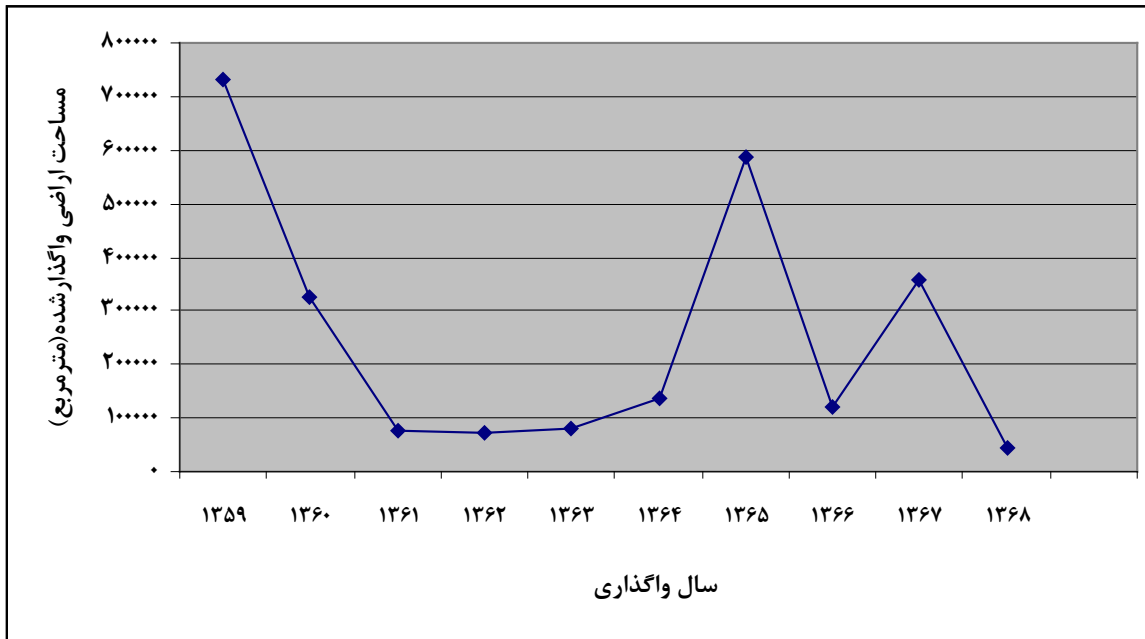
شماره هفتم

تابستان ۱۳۹۲

فصلنامه علمی-پژوهشی

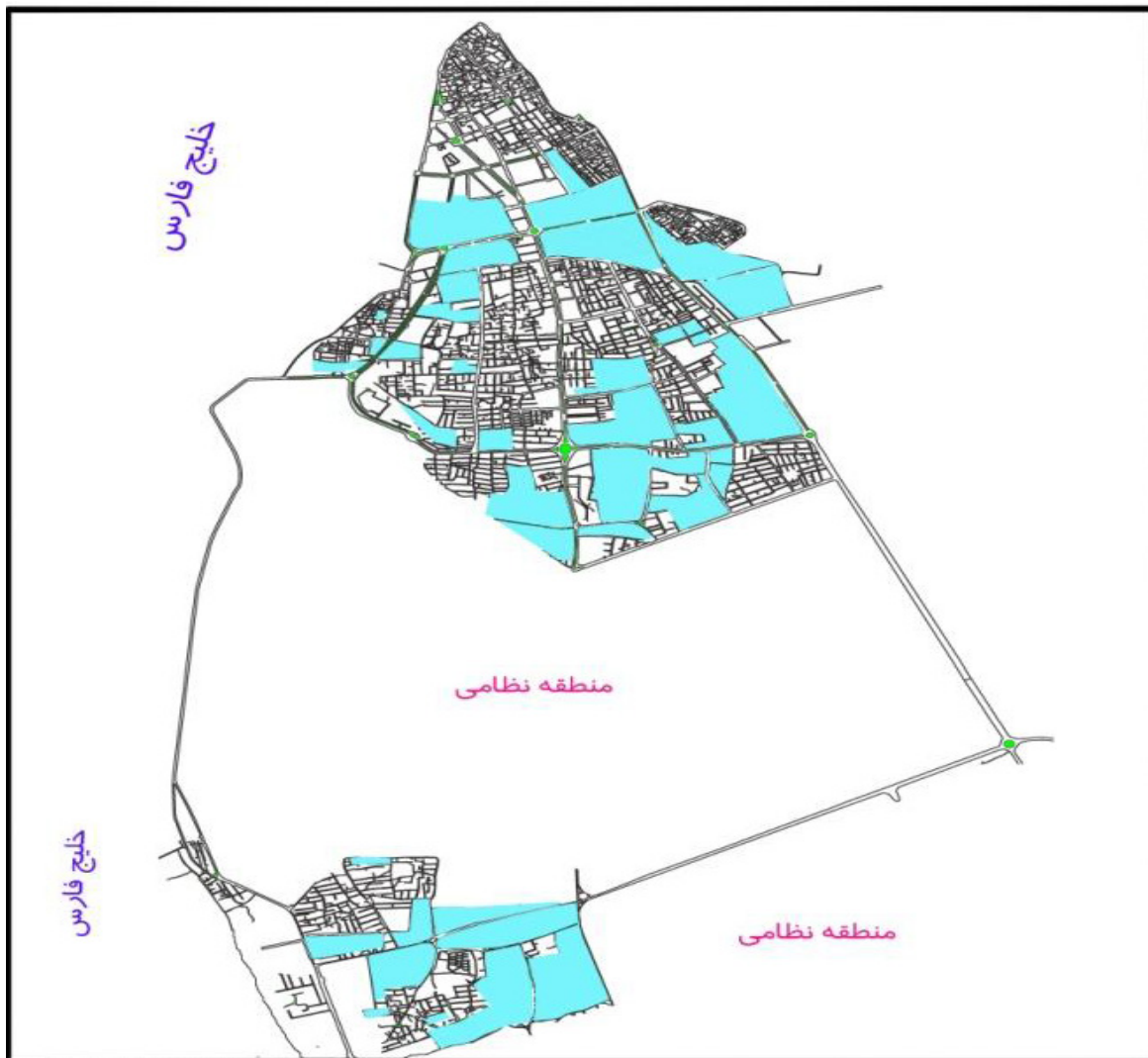
مطالعات شهری

بندرت بوشهر
بررسی نقش دولت در پیدایش و توسعه کالبدی-فضایی

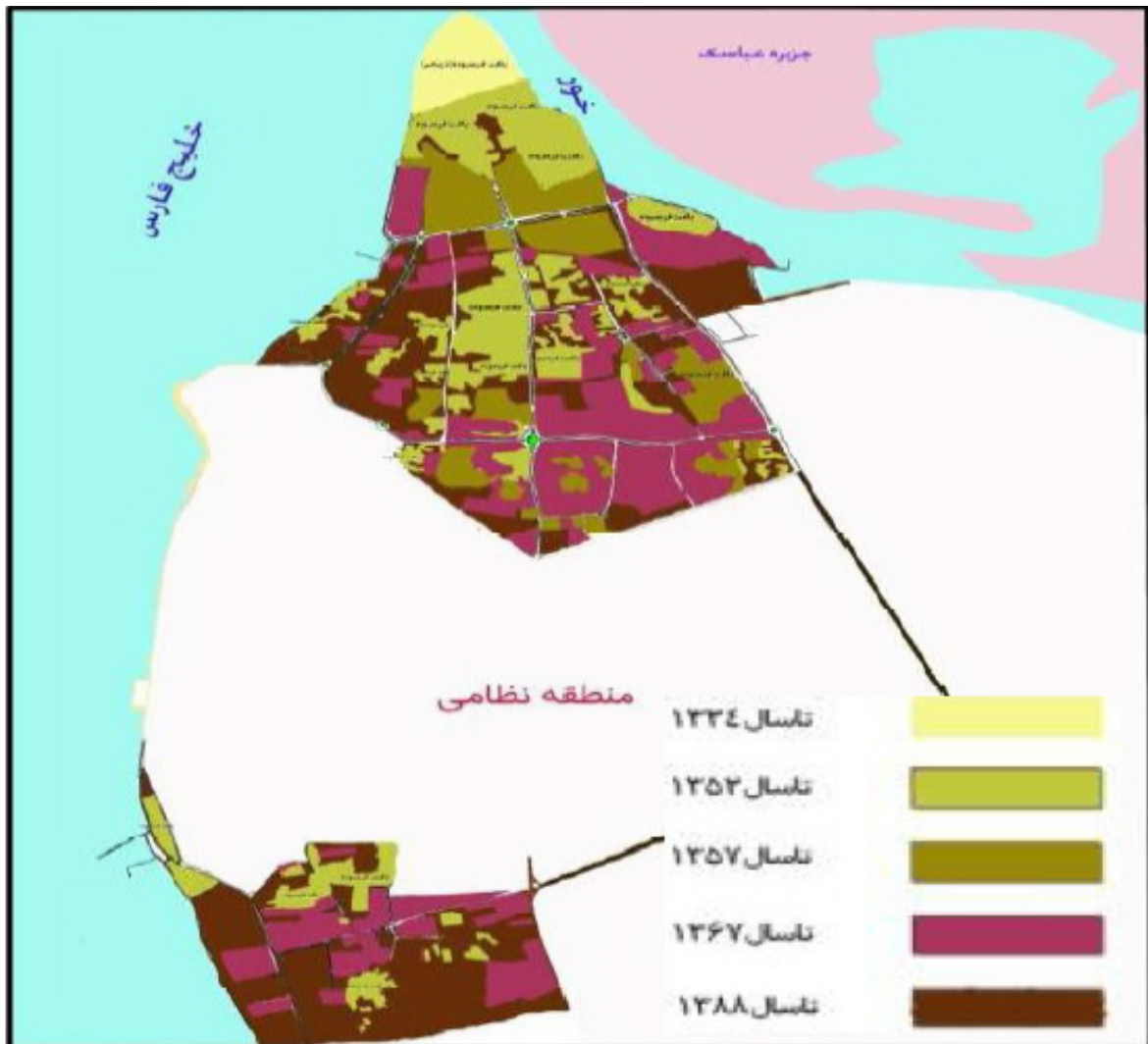

نمودار ۲: مساحت اراضی دولتی واگذار شده در شهر بوشهر طی سال های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۸

تصویر ۳: مراحل رشد کالبدی شهر بوشهر

تهیه و ترسیم: نگارنده؛ براساس عکس ها و نقشه های سال های مختلف

تهیه و ترسیم: نگارنده؛ براساس نقشه مالکیت اراضی دولتی (سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر)

می‌رود که از آن می‌توان به عنوان گسترش افقی و شهرنشینی سریع نام برد و در حال حاضر محدوده بافت پر شهر تقریباً به حد اشباع رسیده است. اما یکی از سیاست‌های اصلی دولت به منظور هدایت سرریز جمعیتی شهر بوشهر، احداث شهر جدید عالی‌شهر در اوایل دهه ۷۰ با ظرفیت جمعیت‌پذیری ۱۰۰ هزار نفر می‌باشد که با گذشت حدود ۲۰ سال از زمان احداث آن تاکنون نتوانسته در ساختار نظام شهری منطقه نقش قابل قبولی ایفا نماید.

۵. نتیجه‌گیری

از لحاظ تاریخی تقریباً تا دهه چهل، اکثر شهرهای ایران در قالب مناسبات سلطه‌آمیز شهر و روستا از مازاد اقتصاد کشاورزی نواحی روستایی پسرکانه‌های خود ادامه حیات می‌دادند که سازوکار آن با نظریه مطرح شده از سوی هانس بوبک یعنی نظریه "سرمايه‌داری بهره‌بری" منطبق بوده است. براساس این نظریه، شهرها نقش یک دریافت‌کننده داشته‌اند و به‌طور مداوم مازاد اقتصادی روستاهای پیرامون خود را همانند زالو می‌مکیده‌اند. اما به‌دنبال

از دیگر نکات مهم در این دوره، جهت‌گیری دولت در امر واگذاری زمین در بخش جنوبی شهر می‌باشد. این بخش که تا سال ۱۳۵۷ از یک رشد ارگانیک و آرام برخوردار بوده، بعد از انقلاب، مساحت فراوانی از اراضی خالی آن تفکیک، واگذار و به زیر ساخت‌وساز مسکونی و غیرمسکونی می‌روند.

نتیجه کلی اینکه، در دوره مورد بحث در مقایسه با دوره‌های قبلی، نقش دولت در گسترش کالبدی شهر بوشهر، آن هم به صورت گسترش افقی، بسیار پررنگ و شدت می‌گیرد و تا حد زیادی مهم‌ترین بازیگر عرصه فروش زمین و ساخت‌وساز در سطح شهر می‌گردد. برای اثبات این ادعا، لازم است تصویر گسترش کالبدی شهر (تصویر ۳) را با تصویر مالکیت اراضی دولتی (تصویر ۴) مقایسه نمود. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، بیشترین ساخت‌وساز و گسترش کالبدی صورت گرفته در این دوره، در اراضی متعلق به دولت صورت پذیرفته است.

بنابراین، طبق تصویر ۳ عمده اراضی سطح شهر بوشهر بین سال‌های ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ به زیر ساخت‌وساز کاربری‌های شهری

ورود و حاکمیت بلامنازه مازاد نفتی در سیستم اقتصادی کشور و همچنین اجرای قانون اصلاحات ارضی، از دهه چهل به بعد منبع تغذیه‌کننده شهرها دچار تغییر و تحول عمده‌ای می‌شود. به این معنا که در این برهه، دولت از موقعیت کارگزاری به موقعیت کارفرمایی بزرگ رسیده و با بهره‌گیری از درآمدهای نفتی و تزریق اعتبارات عمرانی در شهرها، عملاً در توسعه شهرها و تسریع روند شهرنشینی به دخالت گسترده‌ای پرداخت. در پی این تحولات اقتصادی و کالبدی در کشور بود که در تعمیم نظریه سرمایه‌داری بهره‌بری به ساختار تمامی شهرهای کشور شک و تردیدهایی به وجود آمد. مقاله نوآورانه "دولت و شهرنشینی" (رهنمائی، ۱۳۷۳) پیشگام ایجاد این تردید و ارائه نظریه جدیدی با همین عنوان بوده است. براساس این نظریه، اینک دولت است که با تجاری کردن پول و سرمایه در شهرها، از طریق نظام بانکی گسترده‌ای که در اختیار دارد، به توسعه شهر و روند شهرنشینی کمک می‌کند. از این رو، پژوهش حاضر در پی اثبات صریح کاربردپذیری نظریه دولت و شهرنشینی با روند پیدایش و توسعه کالبدی-فضایی شهر بوشهر و بالطبع اثبات ضمنی عدم انطباق نظریه سرمایه‌داری بهره‌بری با روند پیدایش و توسعه این شهر می‌باشد. برای اثبات این ادعا، در این مقاله شرایط اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهر بوشهر در دوران تاریخی مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. به‌طور خلاصه، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پیدایش شهر بوشهر در اصل به تصمیمات دولت حاکم و براساس ملاحظات استراتژیکی و نظامی-دفاعی بر می‌گردد. به این معنا که در سال ۱۷۳۴ م. ۱۱۴۷/۵ ه. ق. نادرشاه افشار مکان فعلی این شهر را به علت موقعیت دریایی مناسب به منظور احداث پایگاه عملیات دریایی و استیلا بر خلیج فارس برای تأسیس یک شهر بندری انتخاب نمود. سپس در دوران زندیه، با توجه به اهمیت تجارت خارجی در کشور و همچنین برخورداری بودن شهر بوشهر از بستر و زیربنای تجاری، دولت وقت به این شهر توجه ویژه‌ای می‌نماید و به مرکز عمده فعالیت تجارت خارجی در خلیج فارس تبدیل می‌شود. در دوره قاجارها، شهر بوشهر به اوج پیشرفت و رونق اقتصادی خود می‌رسد و اقدامات عمرانی و فعالیت‌های عام‌المنفعه ویژه‌ای نیز در آن صورت می‌پذیرد و این شهر به یک مرکز عظیم بازرگانی و تجاری در سطح کشور تبدیل می‌شود. از مهم‌ترین آثار اجتماعی و کالبدی-فضایی دوران مشروطیت در شهر بوشهر تشکیل بلدیه به صورت خودکفا بوده که اقدام به سرمایه‌گذاری‌هایی در کارهای ساختمانی عمومی نمود. سیاست‌های پهلوی اول، موجب شد تا بوشهر نقش قبلی خود را به عنوان بندر مهم ایران از دست بدهد و سایر بنادر خلیج فارس، که دارای موقعیت بندری مناسب‌تر و پسرکرانه بهتری نسبت به بوشهر بودند، گوی سبقت از این شهر بگیرند. در دوره پهلوی دوم، دولت مرکزی تمرکز و توجه خاصی بر سرمایه‌گذاری در بخش عمران شهری می‌نماید و شهر بوشهر در دایره‌ای از رونق اقتصادی قرار می‌گیرد که خود باعث ایجاد فرصت‌های شغلی جدید و افزایش قدرت مهاجرپذیری و جذب نیروی کار از نقاط مختلف استان و کشور به این شهر می‌شود. از دیگر اقدامات دولتی در این دوره، تملک میزان قابل توجهی از زمین‌های محدوده شهر

بود و دولت به یکی از مالکان عمده اراضی شهری تبدیل شد. با شروع انقلاب اسلامی، نقش دولت در اداره شهر و توسعه بوشهر تشدید گردید و در سال‌های نخست اقدام به تفکیک و واگذاری زمین‌های تصاحب شده به متقاضیان کرد و مساحت زیادی از زمین‌های بلا استفاده و ساخت نشده شهر تفکیک و عمدتاً برای ساخت واحدهای مسکونی یک طبقه به خانواده‌های پرجمعیت واگذار و به زیرساخت می‌روند و در نتیجه شهر بوشهر با گسترش کالبدی افقی قابل ملاحظه‌ای مواجه می‌شود.

با توجه به مطالب فوق این نتیجه کلی حاصل می‌شود که شهر بوشهر جزو آن دسته شهرهایی است که پیدایش و توسعه کالبدی-فضایی آن در حد زیادی تحت تأثیر تصمیمات و اقدامات دولت‌های حاکم بر کشور در طی دوران‌های مختلف بوده است. بنابراین نظریه دولت و شهرنشینی با وضعیت این شهر مصداق می‌یابد. در بررسی علل توجه خاص دولت‌های مختلف به این شهر و بروز چنین الگویی از رشد و توسعه، باید به ضرورت‌های پیدایش آن دقت نمود. به‌طور غالب، دولت‌های گوناگون برای تحکیم استقلال و حراست از تمامیت ارضی کشور در مناطق مرزی (از جمله مناطق مرزی سواحل شمالی خلیج فارس) سیاست‌های مقتدرانه در پیش می‌گرفته‌اند و بدین منظور در گذشته دولت‌های حاکم بیشتر از یادگان‌های نظامی استفاده می‌نموده‌اند. چنانچه اشاره شد، پیدایش شهر بوشهر با اهداف نظامی پیوند عمیقی داشته است و این اهداف به‌طور خاص در دهه پنجاه با احداث دو مرکز بزرگ نظامی هوایی و دریایی و بعد از انقلاب نیز با ایجاد و گسترش سایر مراکز نظامی وابسته به نهادهای انقلابی پررنگ‌تر می‌شود. اما دیگر نکته مهم در این زمینه اینکه، دولت‌ها نیز از ابتدا به یک موضوع مهم پی برده بودند که برای حفظ و حراست از مرزهای کشور، گسترش تأسیسات نظامی به تنهایی جوابگو نبوده و تحقق این اهداف نیازمند رشد و توسعه سکونتگاه‌های شهری موجود در آن مناطق می‌باشد. در نتیجه از آنجایی که سکونتگاه‌های روستایی این مناطق فاقد مازاد محلی کافی برای پشتیبانی از مراکز شهری بوده‌اند، مهم‌ترین راهکار برای دستیابی به اهداف فوق، حمایت و مداخله همه‌جانبه و مقتدرانه دولت‌ها بوده است.

منابع:

- احمدی ری شهری، عبدالحسین (۱۳۸۰) سنگستان؛ انتشارات نوید شیراز.
- اکبری، صادق و سعید معیدفر (۱۳۸۴) مناسبات روستا-شهر در دوره قاجار، مجله جغرافیا، شماره ۶ و ۷.
- بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر (۱۳۸۵) بوشهر قدیم در آئینه تصویر، انتشارات شروع.
- بینا، علی اکبر (۱۳۶۹) تاریخ دو هزار و پانصد سال خلیج فارس، مجموعه مقالات سمینار خلیج فارس، وزارت امور خارجه.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۹۰) تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از

آغاز تا دوران قاجار، انتشارات آرمانشهر.

- حبیبی، سیدمحسن (۱۳۸۳) از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، دانشگاه تهران.
- حمیدی، سیدجعفر (۱۳۶۹) وزیرکشان، مؤسسه انتشاراتی و آموزشی نسل دانش.
- داض، مهندسین مشاور (۱۳۵۴) طرح جامع بوشهر (غیرمصوب)، سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر.
- دلد، سکندر (۱۳۶۳) سلطه جویان و استعمارگران در خلیج فارس، مؤسسه انتشارات نوین.
- رهنمائی، محمدتقی (۱۳۸۸) دولت و شهرنشینی (مبانی و اصول کلی نظریه توسعه شهر و شهرنشینی در ایران)، مجله جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای، پیش شماره.
- سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر، آمار واگذاری اراضی دولتی.
- عظیمی، ناصر (۱۳۸۱) پویای شهرنشینی و مبانی نظام شهری، نشر نیکا.
- فلاندن، اوژن (۲۵۳۶) سفرنامه اوژن فلاندن در ایران، ترجمه حسین نورصادقی، انتشارات اشراقی، چاپ سوم.
- فلور، ویلیام (۱۳۸۷) ظهور و سقوط بوشهر، ترجمه حسن زنگنه، نشر طلوع دانش.
- کامروا، سید محمدعلی (۱۳۸۸) شهرسازی معاصر ایران، انتشارات دانشگاه تهران.
- کرزن، جرج ن (۱۳۶۷) ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، انتشارات علمی و فرهنگی.
- گیرشمن، ر (۲۵۳۵) ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، نشر کتاب.
- مرکز آمار ایران (۱۳۴۶) نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۴۵ شهرستان بوشهر.
- مرکز آمار ایران (۱۳۵۸) نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۵۵ شهرستان بوشهر.
- میریان، عباس (بی تا) جغرافیای تاریخی خلیج و دریای پارس، کتابفروشی میریان.
- نیبور، کارستن (۱۳۵۴) سفرنامه کارستن نیبور، ترجمه پرویز رجبی، انتشارات توکا.
- ویلسون، آرنولد تالبوت (۱۳۶۶) خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، انتشارات علمی و فرهنگی.
- Endress, G (2002) Islam: An Historical Introduction, Edinburgh University Press Ltd.
- Masoudi Nejad, R (2005) Social Bazaar and Commercial Bazaar: Comparative Study of Spatial Role of Iranian Bazaar in the Historical Cities in Different Socio-Economical Context, University College London, Uk.